

УДК 930.1.7.045(477)

КАРПОВ В.В.

БОЙОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ У ВІЙСЬКУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Висвітлено процес застосування символіки у війську Київської Русі та Великого князівства Литовського. Аналізується зміст символіки та її роль у веденні бойових дій і битвах. Зазначається, що символіка війська Київської Русі та Великого князівства Литовського була вагомим елементом воєнного мистецтва. Історичний спадок періоду Київської Русі та Великого князівства Литовського є передумовою формування військової символіки України.

Ключові слова: Київська Русь, Велике князівство Литовське, символіка, військо.

Актуальність дослідження. Дослідники військових традицій Київської Русі відзначають наявність розвиненої знакової системи управління княжим військом. До важливих елементів системи належить прапор. Прапор завжди вважався військовою святинею, під якою об'єднуються вірні своєму обов'язку воїни, йдуть з ним у бій.

Походження прапора і пов'язані з ним поняття губляться у глибокій давнині. Військовий історик В. Березинський, вивчаючи питання появи на Русі прапора, звертається до різних версій дослідників [3, с.10]. Одні з них вважають, що традиція використання прапора потрапила на Русь із кочівниками, інші – із варягами, треті є прихильниками запозичення русами прапора у Візантії.

На прапорах кочівників були зображені не тільки хрести, але й інші символи, такі як голова вовка, лебідь,

Карпов Віктор Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ.

© Карпов В.В., 2014.

олень. Змій правив за загальний тотемний знак, рівно-сторонній хрест – за тотемний знак улусу Керей. Прапор вважався святиною. Він символізував духа – покровителя роду, який давав перемоги. В Європі прапори тюркського походження з'являються у IV ст. [1]

У VI – на початку VII ст. бойовий прапор став незмінним атрибутом війська Візантії. Крім того він виконував функції засобу управління військом та його окремими підрозділами у бою. У праці полководця Маврикія «Тактика і стратегія» застосуванню прапора, його символіці відводиться чільне місце [3, с.11-12].

На Русі східні слов'яни для відзначення місця в бою князя-воєначальника спершу користувалися «чілкою стяговою» – піднятим на високому держалні жмутом трави чи пасмом кінського волосся, що дає змогу провести аналогію із військовими традиціями скіфів.

Огляд джерел та літератури. Про військові прапори княжої доби розповідають писемні і мистецькі твори – літописи, біографії («Житіє Бориса і Гліба»), поетичні твори («Слово о полку Ігоревім»), мініатюри Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., де зображено княже військо, й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст.

Деякі дослідники вважають, що то були не знамена [2; 14; 9, с.37], а своєрідні воїнські значки, подібні до тих орлів, що ними послуговувалися у давньоримському війську [9, с.37]. Знамена і на Русі, і в Центральній та Західній Європі з'являться лише через кілька століть. Серед істориків побутує думка, що стягами також іменували воїнські з'єднання: полки та їх частини [11, с.390]. Таке припущення ґрунтується на свідченні літописця про те, що переможене Новгородським князем Мстиславом Мстиславичем на Липиці 1216 року військо ростово-суздальських князів мало 30 стягів: у Юрія Всеволодича їх було 17, а у його брата Ярослава – 13 [13, т.4, с.193].

Найповнішим джерелом про стяги (прапори) княжої доби є саме вказані мініатюри Радзивіллівського літопису XV ст., які, очевидно, виконані на основі давніх оригіналів. Щодо конструкції давньоруського стягу, то він

складався з дrevка, прикріпленого до нього шматка тканини (полотна) чи іншого предмета і верхівки, або наверхшя, насадженого на дrevко. Наверхшя стяга відіграло велику роль у визначенні приналежності загону. Наверхшя робили здебільшого із заліза досить великим, чітких обрисів, які добре розпізнавалися здалеку. Гострий стрижень наверхшя вбивали у дrevко, і стяг таким чином отримував завершення у вигляді певного варіанта тризуба.

На Радзівіллівських мініатюрах як наверхшя використано християнський хрест, але це вже було в добу християнізації Русі. Нижче від наверхшя прикріплювали бунчук, або «чілку стягову», – фактично велику китицю, що оточувала дrevко з усіх боків. Низ дrevка мав спеціальне вістря, або «втік», щоб легше було водружати стяг прямо в землю [14, с.179].

Колір прапора на Русі міг бути різним, але перевага надавалася червоному. В язичницькій символіці ця барва означала військовий початок. Саме її уживали як основну на щитах, стягах та вітрилах. У «Слові о полку Ігоревім» читаємо: «черлен стяг, біла хоругов, черлена чілка, сріберне стружіє – хороброму Святославовичу» [18, с.13; 16, с.12]. Червоний колір був популярний і у половців, чий стяг передано князю Ігорю як трофей.

Найдавніші прапорні полотнища були трикутно-клинові, досить довгі, прикріплені до держака або безпосередньо бічним кінцем чи прямокутно на перекладині держака. На зламі XIII і XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Полемізуючи з І. Крип'якевичем [10, с.71] про типи прапорів на Русі, історик В. Бережинський доходить висновку, що однотипними вони не були [3, с.14]. Найчастішими прапорними зображеннями ставали небесні світила та княжі родові тризуби-двозуби.

Стяг зазвичай охороняв спеціально призначений дружинник. У руському війську його доручали якомусь авторитетному воїнові, котрого джерела називали «стяговником». Втрата стягу ставала ганьбою – так само, як

і втрата прапора у пізніші та сучасні часи. У 1169 р. воевода князя Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) Володислав бився з половецькою ордою у Переяславля Руського. Лаврентіївський літописець емоційно розповідає: «Сталася запекла січа, і порубали стяговника нашого». Воевода «вирішив відбити стяг Михалків і настромити на прилбицю і, згуртувавшись, кинулися на половців і стяговника половецького порубали» [9, с.38]. З цього тексту бачимо: стяги побутували й у половців, що також свідчить про загальноприйняті на той час правила воєнного мистецтва.

Княжі прапори відрізнялися один від одного кольором полотнища, а також іншими відзнаками, за якими впізнавали, чие військо. Як свідчать історичні джерела, червоний колір був характерний для давніх прапорів практично усіх народів. Він якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. Окрім червоних, були прапори білі і блакитні, рідко жовті, існували також кольорові сполучення.

Цікавий матеріал щодо кольорів прапорів містять мініатюри Радзивіллівського літопису. З 617 мініатюр на 168 є 213 зображень прапорів. На 147 мініатюрах стяги – червоні, на решті – сині, зелені, брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах мають і більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше – інші кольори. На мініатюрах «Життя Бориса і Гліба» щити також червоні, а прапори – червоні і сині [2, с.20, 63-66, 127, 175].

Як зазначає М. Котляр, особливо важливими є наукові дослідження мініатюр Радзивіллівського літопису, проведені А. Арциховським та О. Подобедовою. На думку цих учених, багато ілюстрацій ізводу, складеного наприкінці XV чи на початку XVI ст., створено на основі рисунків, що беруть початок у кінці XII або першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, «точність передання форм древніх предметів ілюстраторами Радзивіллівського літопису неодноразово встановлена А. Арциховським. Це дозволяє поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен» [9, с.38]. Проте знамена в Лицьовому ізводі XVI ст. все-таки зображувалися відповідно до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності.

Пізніше, в період входження українських (руських) земель до складу Великого князівства Литовського, на прапорах дружин українських земель у широкому вжитку було поєднання жовто-блакитних кольорів. Це засвідчено, зокрема, в ході славнозвісної Грюнвальдської битви 1410 р., в якій об'єднані сили слов'янства і прибалтійських народів розгромили німецьких рицарів. Активну участь у ній брали представники українського народу. Польський історик Ян Длугош (XV ст.), перелічуючи склад війська, зазначав, що корогва Львівської землі «мала на прапорі жовтого лева, що ніби дереться на скелю, на лазуровому полі», Перемиської землі – «жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні боки, на лазуровому полі», прапор Подільської землі прикрашало зображення сонця на білому полі [15, с.16].

Військові прапори за княжої доби виконували ряд важливих функцій. Їх використовували, передусім, як умовні знаки: панування над країною, оволодіння містом чи фортецею, місцезнаходження полководця, управління битвою. Велике значення мали стяги на всіх етапах воєнних дій. Перед битвою, розміщені на видному місці, вони позначали пункт, де військо шикувалося у бойовий порядок. Саме у цьому значенні літописці вживають термін «возволочити», або «поставити стяг». Щодо противника, захопленого зненацька, який не встиг вишикуватись, казали, що він «не мог стяга поставити» [12, с.71; 14, с.171].

Місце збирання війська для походу визначалося водруженням стяга. Путивль, збірний пункт військ Ігоря Святославича, так описав автор «Слова о полку Ігоревім»: «Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Києве, труби трубят в Новеградє – стоять стязи в Путивле: Игорьь ждет мила брата Всеволода» [16, с.11; 18, с.9]. У поході стяг знаходився у головній частині загону. Стяговник тримав стяг або їхав перед ним [14, с.171].

На початку бою стяг піднімали над військом – це був урочистий знак, що битва починається. Це звалося «поставити стяг»: «наші стали перед валом і поставили стяги свої» (1093 р.), «половці налякалися – не змогли навіть стяга поставити» (1107 р.) [8, с.48].

Під час бою прапори знаходилися на найпочеснішому місці під охороною дружини. Біля них розгорталася найзапекліша боротьба, адже захистити прапор було справою честі. «Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали», – читаємо в літописі під 1169 р. «Марцель (угорський воевода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем», – засвідчує Галицький літопис 1208 р. [8, с.48].

Захоплення стягу противника мало доволі зурочий вплив на вороже військо і часто негативно впливало на хід бою. Про це, зокрема, свідчать події найбільшої в історії Русі Ярославської битви на р. Сян 17 серпня 1245 р. Як розповідає літопис, коли князь Данило, який очолював галицькі і волинські полки, з воями пробився в групу ворогів, де був предводитель (ватажок) угорського війська Філя «і розтрощив військо його, і хоругов його роздер навпіл. Побачивши це, Ростислав (зять угорського короля Бели IV) побіг, повернули угри навтікача» [12, с.403; 9, с.39].

Перемога над ворогом знаменувалась високо піднятим або водрудженим стягом. Коли у 1238 р. князь Данило звільнив від угрів місто Галич, він «на знак побіди поставив на німецьких воротах хоругов свою» [12, с.403; 9, с.393]. Це правило було загальним у військах й інших держав того часу. У Галицько-Волинському літописі знаходимо згадку про взяття татарським військом на чолі з Бурундаєм міста Судомуру у землі Лядській: «Татарове же начаша лествици приставливати къ городу, и тако полезоса на городъ. И напередъ же възлезоста два татарина на городъ с хороговью...» [5, с.138].

Навпаки, похилений або навіть повергнутий стяг засвідчував поразку. Про це читаємо в «Слові...»: «Бишася день, бишася другий, третьяго дня к полудню подоша стязи Игоревъ» [17, с.16]. Проте і реальне падіння, зникнення стяга мало в бою не лише практичне, а й моральне значення. Тому в рукопашній сутичці прагнули «подсечь» стяг ворога, вивести з ладу стяговика [13, т.2, с.208]. Про загін, який зрадив союзників і залишив поле бою,

говорилось, що він «поринул стяг»; «хощем поринути стяг, побегнути с полком своим в Киев» [13, т.2, с.325].

Відомо, що в бою розгорнуті стяги вказували на місцезнаходження загонів, їхній рух, навіть наміри. За рухом стягів зазвичай спостерігали впродовж усього бою. У перебігу запеклого бойовища з угорським військом та загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, «побачив, що стяг Василька (його брата) стоїть і добре той б'ється, і угрів жене, вихопив свій меч й пішов братові на допомогу». У цьому тексті з Галицько-Волинського літопису стяг, що стоїть, стяг, який видно здалеку, засвідчує стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово «стяг» може вживатися також стосовно загону, який перебував під командуванням князя Василька [9, с.39].

Якщо термін «стяг» означав війський значок і символізував військо взагалі, то поняття «хоругва», на думку дослідника М. Котляра, мало більш індивідуальний характер: хоругва була власністю того чи іншого князя, а в багатьох випадках – ознакою його особистого полку. Як приклад, у 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив у Галич: «Данило же увійшов до свого міста, і прийняв стіл свого отця, і показав перемогу, і поставив на Німецькій брамі свою хоругву» [9, с.39].

Іноді цією обставиною користувалися для воєнних хитрощів. Наприклад, Володимир Мономах не брав участі в 1096 р. в битві при Колокші, але послав своєму сину Мстиславу, який очікував нападу Олега Святославича, свій стяг. Мстислав дав цей стяг воеводі, який командував правим флангом і мав завдання оточити противника. У вирішальний момент стяг був піднесений: «И напя стяг Володимирь и оузри Олег стяг Володимирь и вбося и оужась нападе на нь и на вои его... и видив Олег яко поиде стяг Володимирь и нача заходити в тыл его и вбося побеже Олег и одоле Мстислав» [13, т.2, с.229-230].

Отже, прапор у часи Київської Русі був важливим елементом військової символіки. Традиції його застосування

запозичені у інших народів, найбільше у кочівників, з якими найчастіше зав'язувалися сутички. Воднораз впродовж військової практики були вироблені і засвоєні власні методи використання прапора, його кольорової гама, форми та символічного значення. Прапор уживали як засіб управління військом, як важливий орієнтир у бою, як посадовий стяг князя і прапор підрозділу.

Подальше становлення української символіки пов'язане з періодом перебування колишньої території Давньої Русі у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а пізніше – під владою об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Не дивно, що з середини XIV ст. розвиток української символіки зазнавав великих впливів литовської і польської геральдичних традицій.

У правовому контексті питання, пов'язане із організацією у Великому князівстві Литовському військової служби, регулювалося Литовським Статутом 1529 р., його другим розділом. Зокрема, у Статуті зазначалося, що «кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота, який досягнув повноліття чи не досягнув, і всякий інший чоловік, володіючий маєтком, у разі потреби з нами і з потомками нашими або при гетьманах наших повинен на війну ходити і відбувати військову службу відповідно до ухвали земської» [19, с.86].

У Великому князівстві Литовському діяли Жовнірські артикули, ухвалені на Генеральному сеймі та затверджені гетьманом Григорієм Ходкевичем. Аналіз змісту Жовнірських артикулів свідчить, що у війську Великого князівства Литовського зберігалися військові традиції часів Давньої Русі, пов'язані зі звичаєм «ставити хоругв». Так у восьмому артикулі йдеться про те, що «якби хтось поранив когось, хто перебував у хоругви під час воєнного походу, то такий має бути обезчещений і скараний на смерть», та у тринадцятому артикулі: «якби хтось під час битви чи сутички втік з-під хоругви...» [6, с.392]. Отже, значення прапора у тактиці війська Великого князівства Литовського має таке саме значення, як і у війську Давньої Русі.

У цей час військова служба в українських князівствах базувалася на принципі землеволодіння: кожен, хто мав

землю, мусив її захищати й виходити на війну на коні та в повному озброєнні. Власник маєтку виводив під прапор князя певну кількість озброєного люду. У XIV ст. українське військо становило ополчення з різних соціальних груп: передусім князів, бояр і «людей». Серед князів були удільні, котрі володіли на правах вотчини великими землями і носили титул «великих», та служебні, до яких належали нащадки васалів періоду правління Рюриковичів, давні литовські шляхтичі та вихідці з татарських родів, що прийняли підданство того чи іншого удільного князя [20, с.15]. За прикладом великого князя литовського удільні князі мали власний двір – багатогранну військову структуру на зразок давньої княжої дружини, довкола якої і створювалося військо. Роль штабу, на думку науковця Б. Черкаса, виконувала рада, що складалася з родичів правителя, васальних або служебних князів і панів та представників церкви.

Мобілізація у Великому князівстві Литовському проходила за територіальними округами – намісництвами чи староствами. Окремі представники аристократії могли входити до війська князя під власним прапором [19, с.145]. Коли військо виступало у похід, князь ділив його на полки. У військовому мистецтві важливим фактором був соціально-майновий статус. Князі, пани, зем'яни (бідніші бояри, які виводили на війну малу кількість вояків або несли військову службу персонально) [19, с.146] стояли у перших рядах, а слуги і міщани розташовувалися позаду. Васали шикувалися за своїми сюзеренами. Таке розміщення мало свою логіку, адже заможні вояки мали сучасну зброю і кращих бойових кіней. Це, у свою чергу, позитивно позначалося на силі атак [20, с.19].

Висновки. Виходячи з традиції організації війська у Великому князівстві Литовському, можна припустити, що роль прапора, як і у Давній Русі, є визначальною, і традиції його використання та символічного значення у битві продовжуються. Водночас особливістю є те, що на прапорах зображуються символи або великого князя, або удільного князя, а згодом, на початку XV ст. [7, с.36], із

розвитком європейської геральдики, – символи землі. А. Гречило вважає, що однією з функцій територіальних гербів було їхнє використання на земельних прапорах (хоругвах) під час військових походів і бойових дій [7, с.44]. Відповідно, кожен військовий підрозділ ставав до битви під прапором із власною земельною символікою. Це підтверджують джерела, а надто праця Яна Длугоша «Клейноди королівства польського» та опис Грюнвальдської битви 1410 р. [7, с.45], де подано інформацію про прапори усіх полків, що брали у ній участь, у тому числі і з українських земель [4, с.92-99].

Тож, історичні джерела свідчать про загальноприйняті на той час серед існуючих держав правила воєнного мистецтва. В основі символіки цього історичного періоду лежали князівські знаки, які відігравали роль особистих символів конкретного володаря, а у певному розумінні – й атрибутів влади чи державних емблем. Прапор, як елемент військової символіки, мав важливе практичне значення у збиранні війська, походах та під час бойових дій. Залишений на полі бою стяг свідчив про поразку. Збереження його було обов'язком усього війська, а втрата – ганьбою. Зазначимо, що ця традиція побутує в українському війську і нині. Водночас на відміну від стяга, що позначав військо взагалі чи його підрозділ, хоругва у Давній Русі мала більш індивідуальний характер і стосувалася того чи іншого князя або вказувала на його особистий полк. У сучасному розумінні виконувала функцію посадового штандарта. Особливістю періоду Великого князівства Литовського є поява на прапорах початку XV ст. символів землі, що пов'язано із традиціями європейської геральдики.

1. *Аджи М.* Європа, тюрки, Великая степь. – М.: Мысль, 1998.
2. *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник / А.В. Арциховский. – М., 1944.
3. *Бережинський В.* Прапор у війську Київської Русі як атрибут дружинної культури і засіб управління боєм / В. Бережинський // Воєнна історія. – 2005. – № 5–6.
4. *Бумблаускас А.* Грюнвальдська битва – битва народів / А. Бумблаускас, І. Марзалюк, Б. Черкас. – К.: Балтія-Друк, 2010. – 272 с.: іл.

5. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н.Ф. Котляра. – СПб.: Алетейя, 2005. – 424 с.
6. *Гваньїні О.* Хронїка європейської Сарматїї / упор. і пер. з пол. о. Юрія Мицика. – 2-ге вид., доопрац. – К.: Вид. дїм «Києво-Могилянська академїя», 2009. – 1006 с.
7. *Гречило А.* Українська територїальна геральдика / А. Гречило. – Львів: Інститут української археографїї імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.
8. Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
9. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с. – (Серія «Стратегікон»).
10. *Крип'якевич І.* Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич та ін.: у 2 т. – 5-те вид. змін. і доп. / упор., покажчики Б.З. Якимовича. – К.: Варта, 1994. – Т.1. – 1994. – 384 с.
11. *Лихачев Д.С.* Комментарий исторический и географический / Д.С. Лихачев // Слово о полку Игореве. – Л.: Аврора, 1985.
12. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.
13. Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л., 1925. – Т. 2: Год 1146. – 1925. – Вып. 1; Т. 4: Новгородская IV летопись. – 1925. – Вып. 1.
14. *Рабинович М.Г.* Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. – М., 1972.
15. *Сергійчук В.* Доля української національної символіки / В. Сергійчук. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство», № 2)
16. Слово о полку Игореве. – Л.: Аврора, 1985.
17. Слово о полку Игореве. – М.-Л., 1950.
18. Слово о полку Игоревім. – К.: Радянська школа, 1989. – 310 с.
19. Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / авт. кол.: В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.: іл.
20. *Черкас Б.* Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.) / Б. Черкас. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.: іл.

Надійшла до редколегії 22.09.2014

Карпов В.В.

БОЕВОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОЕННОЙ СИМВОЛИКИ В ВОЙСКЕ ПЕРИОДА КИЕВСКОЙ РУСИ И ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

Рассматривается процесс применения символики в войске Киевской Руси и Великого княжества Литовского. Анализируется содержание символики и ее роль при ведении битв. Подчеркивается, что символика Киевской Руси и Великого княжества Литовского была весомым элементом военного искусства. Историческое наследие этого периода является базой для формирования военной символики Украины.

Ключевые слова: Киевская Русь, Великое княжество Литовское, символика, войско.

Karpov V.

MARTIAL IMPORTANCE OF MILITARY SYMBOLISM IN THE ARMY OF KIEV RUS AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The article highlights the use of symbols in the army of Kiev Rus and the Grand Duchy of Lithuania. Analyzes the contents of symbolism and its role in the conduct of warfare and battles. It is noted that the symbolism of the Kiev Rus and the Grand Duchy of Lithuania was an important element in the art of war. The historical legacy of Kiev Rus period, and the Grand Duchy of Lithuania is a prerequisite for the formation of military symbols of Ukraine.

Key words: Kiev Rus, the Grand Duchy of Lithuania, symbols, army.